

UOT 94(479.24)

**AZƏRBAYCANIN XARİCİ ÖLKƏLƏRLƏ ƏLAQƏLƏRİ
MİF VƏ AŞIQ YARADICILIĞINDA****İ.H.ABDULLAYEV**
Bakı Dövlət Universiteti
ilqar.heyderoglu@mail.ru

Məqalədə müəllif göstərir ki, hər hansı bir xalqın keçdiyi inkişaf yolu, onun xarici ölkələrlə əlaqələri həmin xalqın şifahi xalq ədəbiyyatında da əks olunur. Azərbaycanın orta əsrlərdə müxtəlif xarici ölkələrlə ticarətdə transit ölkə rolunu oynaması isə bu işdə xüsusilə böyük rol oynamışdır. Bu məqalədə Azərbaycanın Çinlə, Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə, Avropa ölkələri ilə, habelə Misirlə, Ərəbistanla, Bağdad xilafəti ölkələri ilə, Türkiyə ilə və s. ölkələrlə olmuş əlaqələrinin mif və aşıq yaradıcılığında necə əks olunmasından danışılır.

Açar sözlər: mif, aşıq yaradıcılığı, Çin, Misir, Ərəbistan, Bağdad xilafəti

Miflərdə əks olunmuş tarixi həqiqətlər

Hər hansı bir xalqın keçdiyi tarixi inkişaf yolu, onun xarici ölkələrlə əlaqələri həmin xalqın mif və əsətlərində də bu və ya digər dərəcədə əks olunur. Ona görə də, miflərin öyrənilməsi həm də tarixi keçmişimizin müxtəlif qaranlıq səhifələrini işıqlandıрмаğa imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox hallarda ayrı-ayrı xalqlar arasında olan yaxınlıq, əlaqə miflərdən də bilinir. Məsələn, Azərbaycan xalqının formalaşmasında mühüm rol oynayan hunlar inanmışlar ki, Metenin oğlu Yer və Göydən doğulmuşdur. Buradan aydın olur ki, Metenin oğlunun iki ata-anası vardır. Ata-analardan biri uşağın real, digəri isə miflə bağlı olmuşdur. O da hun inamına görə Yer və Göydür. Belə inamlara başqa türkdilli xalqlarda da rast gəlmək olar. Heç uzağa getmədən azərbaycanlıların etnik tərkibində iştirak edən oğuzların mifologiyasından bir hadisəni araşdıraq. "Basat Təpəgözü öldürdüyü boyu bəyan edər" boyu bu baxımdan daha xarakterikdir. Belə ki, buradan bəlli olur ki, Basatın dünyəvi ata-anası Aruz və onun xanımıdır (1, 112). Amma Təpəgöz Basatla ölüm-dirim davasına girərkən ondan kimlərdən olduğunu soruşanda aydın olur ki, onun ikinci mifik ata-anası da vardır. Bu mifik valideynlərdən ana Qaba Ağac-Dünya ağacının, ata isə qağan Aslan Günəşin rəmzidir (2, 154). Digər türkdilli xalqların mifologiyasında aslan və

qurd Günəşi təmsil edirmişlər. Bu fakt şübhəsiz ki, bir çox əski xalqlar kimi azərbaycanlıların da öz soy-köklərində iştirak edən soy birləşmələrinin köklərini öz onqonlarında axtarmaları ilə, totemlə eyni kökdən olması inamı ilə əlaqədardır. O, soyların məğlubedilməz himayəçisi kimi çıxış edirdi. M.H.Təhmasibin «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər» adlı məqalələr məcmuəsinin I cildindəki Dədə-Qorqud boyları haqqında məqaləsində göstəriləndi ki, Oğuzun da atası öküzdür (3, 17). Yakutlarda qu quşunun nənə, altaylarda isə ulu əcdad Nişudunun anasının qurd totemi olması, Aqşinin atasının qurd totemi olması buna yaxşı misaldır (2, 23).

Bu hal onunla izah olunur ki, Azərbaycan hələ e.ə. II əsrdən Çin və Yaxın Şərqi ölkələri ilə Qərbi ölkələri arasındakı dünya ticarətinin tranzit yolunda yerləşmiş, özü də bu ölkələrlə geniş iqtisadi, mədəni əlaqələr saxlamışdır (4, 19). Azərbaycan ərazisində ən qədim ipək parça qalıqları Şamaxı ərazisində aşkar edilmiş I əsrə aid küp qəbirlərdə və Mingəçevirdə II əsrə aid olan katakomb qəbirlərində tapılmışdır. Azərbaycanın özündə ipək istehsalının VII əsrdən başladığını nəzərə alsaq, bu parçaların Çin mənşəli olduğunu qəbul etməli oluruq. Çin malları karvan yolları ilə Orta Asiyadan keçməklə Xəzər dənizi sahilinə gətirilir, buradan isə dənizin o biri tayına keçməklə Kür və Rion çayları vasitəsilə Qara dəniz sahilindəki Fasis (Poti) şəhərinə çatdırılırdı (4, 20). Çindən keçən digər ticarət yolu isə quru yolu olub Orta Asiya, İran, Atropatena Qandzakı vasitəsilə Cənubi Azərbaycandan keçirdi. Göstərilməlidir ki, Qədim Şərqi ölkələri, eləcə də Ön Asiyadan tək-cə saxsı qab-qacaq yox, həm də «ön asiya tipli» xəncərlər də gətirilmişdir ki, onların da qalıqları Azərbaycan ərazisində, Qızılvəngdə, Talışda, Muğanda, Gədəbəydə və s. rayonlarda tapılmışdır. Bu tapıntılar e.ə. II minilliyin axırlarından etibarən Uzaq Şərqi bütün ölkələrində, habelə Qafqazda yayılmışdır (4, 17). Bu faktları isə Uzaq Şərqi ölkələri ilə Azərbaycan arasında olmuş müxtəlif səpkili əlaqələrin miflərdə əksinin təzahürü kimi qəbul edə bilərik. Aydın ki, bu əlaqələr orta əsrlər dövründə də davam etmişdir. Bütün bu misalları nəzərdən keçirərkən yuxarıda «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında göstəriləndi ki, Oğuzun atasının öküz olması və bununla da bəzi əski türk xalqları kimi azərbaycanlıların da öz soy-köklərində iştirak edən soy birləşmələr və onların ulu babalarının köklərini öz onqonlarında axtarmalarının oxşarlığının səbəbi aydın olur. Bu baxımdan aşağıdakı misalı çəkmək yerinə düşərdi.

Məsələn, Xızır surəti haqqında Mirəli Seyidovun «Yaz bayramı» əsərində göstərilir ki, xalqın mifik inamına görə Xızır yazın istiliyinin insanlaşmışdır. Elə buna görə də onunla bağlı törən nəğməsində deyilir: «Xızıra çıraq qoyarlar» (5, 30). Arxaik inamla səsləşən bu deyim mifoloji baxımdan ayrıca maraqlı doğurur. İnsanlar yazın tez, uğurlu gəlməsi üçün odu, istini yardıma çağırırlar. Buna görə də, çırağı-odu yandırırıldı və bununla da inanırdılar ki, od çevrəni, torpağı qızdıracaq, nəticədə də, onu əkinə hazırlayacaq, otu bitirəcəkdir. Belə bir inam əkinçiliklə, maldarlıqla məşğul olan qəbilə birləşmələrində, xalqlarda oxşar görüşlər, adətlər yaratmışdır. Belə ki, fransız katolikləri də haqqında sözü

gedən dövrlərdə kilsənin birinci bayramını “təmizlənmə”, “saflaşma” günü kimi qəbul edərək ona “şam günü” də demişlər. Həmin gün kəndlilər əllərində şam əkin yerlərini səssizcə gəzir və inanırlarmış ki, şam-od guya oradakı şər ruhları qovur, əkin-biçin işlərinə isə hərarət gətirməklə bolluq, artım bəxş edəcəkdir (6, 13).

Burada qeyd ermək yerinə düşərdi ki, müxtəlif səfərnəmə və tarixi mənbələrə görə Təbrizə Firəngdən silah; Almaniyadan mahud, kətan, yun parçalar, qalay və s. gətirilirdi (7, 59). Bu baxımdan guman etmək olar ki, xalqımızla fransız xalqı arasında çırağa, oda, şama, istiliyə olan inamın eyniliyi yuxarıda göstəriləndiyi kimi ölkələrimiz arasında mövcud olmuş ticarət-iqtisadi əlaqələrlə də sıx bağlı olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda həmin dövrlərdə xalça istehsalı çox yüksək səviyyədə olmuşdur. Belə ki, XVI əsrin II yarısında Azərbaycanda olmuş ingilis səyyahı A.Cenkinsonun məlumatlarına görə Şirvanda o dövrlərdə iki növ-xovlu və hamar (xalı), eləcə də “cicimi” tipli xalçalar toxunmuşdur. Bu tip Şirvan xalçıları digər ölkələrdə də məşhur olmuşdur (8, 65). Bir çox xarici ölkələrdə XVII əsr Şirvan xalçıları indi də saxlanılır. Məsələn, Londondakı Viktoriya və Albert muzeyində Qafqaz xalçıları içərisində “sumaxı” tipli Şirvan xalçıları saxlanmaqdadır (8, 21).

Təbiidir ki, bütün yuxarıda göstərilənlər Azərbaycanla Avropa ölkələri arasında olmuş geniş miqyaslı ticarət əlaqələrinə sübutdur. Bu əlaqələr isə müxtəlif mif və inancların eyniliyində, yaxud da oxşarlığında öz əksini tapmışdır. Belə ki, ticarət və müxtəlif iqtisadi əlaqələr nəticə etibarilə bir qayda olaraq həm də şifahi xalq yaradıcılığında inikas olunur.

Yəqin ki, bu məsələlər gələcəkdə özünün daha dərin təhlilini tapacaqdır.

Qeyd edək ki, Azərbaycan hələ qədim zamanlardan təkcə Şərqi ölkələri ilə deyil, Qərbi ölkələri ilə də geniş miqyasda müxtəlif xarakterli qarşılıqlı əlaqələr saxlamışdır. Bu, arxeoloji materiallar və başqa mənbələrlə də sübut olunur. Haqqında sözü gedən əlaqələrin izləri folklor materiallarında da qalmışdır.

Azərbaycan xalqının mifik görüşlərlə, inanclarla bağlı adət-ənənəsini, tarix boyu rastlaşdığı, əlaqədə olduğu xalqların mifologiyası ilə qarşılıqlı şəkildə araşdırarkən xalqımızın bu xalqlarla olan əlaqələrinə daha qəti şəkildə əmin olmaq olur. Məsələn, «Məlik Məmməd» nağılındakı alma ağacı ilə bağlı mifi başqa türkdilli xalqların ulu zoomorfik, mifoloji rəvayətləri, anlayışları ilə əlaqələndirərkən uyğunluq görürük. Belə ki Azərbaycan nağıllarında, o cümlədən “Məlik Məmməd” nağılında da bir çox miflər verilmişdir. Bu məqalədə söhbət miflərdən getdiyindən nağılların adları bəzən onlarda miflərdən istifadə edildiyi üçün çəkilir.

Aşıq yaradıcılığı da Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm bir sahəsini təşkil edir. Tarixin çox qədim dövrlərindən başlayaraq inkişaf edib gələn bu zəngin yaradıcılıq sahəsi indi də davam və inkişaf etməkdədir.

Aşıq xalqın sevimlisi, onun qəlbinə, ürəyinə yaxın bir sənətkardır. O, geniş xalq kütlələrinin içərisində böyük hörmət və məhəbbətlə qarşılanır, xal-

qın şad və qəmgin günlərində onlarla birlikdə sevinib kədərlənir. Məhz buna görə də aşiq ədəbiyyatı və aşıqlıq sənəti xalq içərisində hörmətlə qarşılanaraq yaşamış, bu gün də yaşamaqdadır. Əvvəlki fəsillərdə göstəriləyi kimi Azərbaycanın ticarət mərkəzləri Avropa ilə Asiya arasında ticarət əlaqələrinin saxlanması işində böyük rol oynamışdır (9, 36). Belə ki, Osmanlı Sultanı II Mehmet tərəfindən 1453-cü ildə Konstantinopolun tutulması ilə Qara dənizlə Aralıq dənizi arasındakı boğazlar Türkiyənin əlinə keçdi, sonradan isə Krımın da Osmanlı imperiyası tərkibinə qatılması Asiya və Avropa arasında Qara dəniz vasitəsilə aparılan ticarət əlaqələrinə ağır zərbə vurdu. Qara dəniz sahillərini Orta Asiya, oradan da Şərqi digər ölkələri ilə birləşdirən ticarət yolları özlərinin əvvəlki əhəmiyyətlərini itirdilər (9, 36). Bu isə təbiidir ki, Orta Asiya və digər Ön Asiya ticarət mərkəzlərindən Aralıq dənizinə gedən karvan yollarının əhəmiyyətini xeyli dərəcədə artırmış oldu. Belə karvan yolları isə ya Azərbaycan torpaqlarından, ya da Azərbaycan torpaqlarının daxil olduğu feodal dövlətlərin ərazisindən keçirdi (9, 36). Azərbaycan şəhərlərinin Avropa ölkələri ilə ticarətində əsasən yüksək keyfiyyətli ipək parçalar, xam ipək, müxtəlif daş-qaş və ədviyyat məhsulları satılırdı. Bu baxımdan təsadüfi deyil ki, Azərbaycan aşiq sənətinin orta əsrlər dövrünə aid olan nümunələrində İrənin, Misirin, Ərəbistanın, Bağdadın, Türkiyənin, Şamın, Firəngin, Çinin, Orta Asiyanın adları bu və ya digər dərəcədə hallanır. Təbiidir ki, bütün bunlar Azərbaycanın adı çəkilən ölkələrlə tam müxtəlif - iqtisadi, ticarət, siyasi, mədəni və s. sahələrdə əlaqə saxlamasıyla sıx bağlıdır.

Azərbaycanın qonşu dövlət kimi Gürcüstanla tarixin ən qədim dövrlərindən müxtəlif əlaqələr saxlaması yaxşı bəllidir. Orta əsrlər dövründə, Səlcüqilərin vaxtında Alp Arslanın (1063-1072) hakimiyyəti dövründə Gəncə əmiri Şavur müvəqqəti olaraq həm də Ərəməniyyə vilayətinin hakimi təyin olunur. Şavurun vəfatından sonra onun varisi II Fəzl (1067-1073) Şəddadilər dövlətini idarə etmişdir. Alp Arslan müttəfiqi olan Şavurun varisi, hakimiyyətə 1067-ci ildə atasının ölümündən sonra gəlmiş II Fəzli özünün Tiflis və Rustavidəki atabəyi təyin edir (10, 384). Təbiidir ki, bu hadisə Azərbaycan və Gürcü xalqları arasında sıx yaxınlığa səbəb olmuşdur. Bu yaxınlıq isə müxtəlif aşiq yaradıcılığı nümunələrində, məsələn, Aşiq Qurbaninin yaradıcılığında öz əksini tapmışdır.

Belə ki, onun «Ellərə doğru» qoşmasında deyilir:

Sevdiyimin Gürcü imiş atası
Əskik olmaz qoç igidin xatası,
Qaş kaman, sinən onun butası,
Qatı yay çəkilir qollara doğru (11, 27).

Göstərilən şer parçasında aşığın dilindən sevgilisinin atasının gürcü kimi verilməsi faktının özü Azərbaycanın orta əsrlərdə Gürcüstanla kifayət qədər sıx əlaqə saxlamasının təzahürü kimi qəbul edilə bilər.

Məlum olduğu kimi Roma papası Türkiyəyə qarşı onun arxasında hərbi

ittifaq yaratmaq üçün Trabzona Boloniyalı Lüdoviq adlı bir elçi göndərmişdi. Həmin elçinin Türkiyə əleyhinə təşkil edəcəyi Trabzon – Gürcüstan ittifaqına Uzun Həsən başçılıq etməli idi (12, 31).

O zamanlar Trabzon – Gürcüstan ittifaqının yaranması, bu ittifaqa isə Uzun Həsənin başçılıq etməsi şübhəsiz ki, Azərbaycanda Gürcüstan haqqında kifayət qədər məlumatın olmasına şərait yaradırdı ki, bu da bəzi aşiq yaradıcılığı nümunələrində öz təzahürünü tapmışdır. Məsələn, Azərbaycanın Gürcüstanla olan əlaqələri Aşiq Qurbaninin “Gürcünün” adlı şeərində də verilib:

Qurbani der sizə: «Ay gürcü qızlar,
Yerdəki çiçəklər, göydə ulduzlar!
Yaralıyam, yaram hey yanar, sızlar,
Var olsun dünyada eli gürcünün!» (13, 98).

Yenə də Aşiq Qurbaninin «Dönübdür» adlı qoşmasında deyilir:

Biz də qonaq olduq Qarslı Osmana,
Yunis tək lap daldıq qəri-ümmana,
Qurbani der: dönsün belə zamana
Göydəki ulduzlar ayə dönübdü (14, 71).

Göstərilən qoşma parçasında da Qarsın adının çəkilməsi bilavasitə Azərbaycanın orta əsrlərdə Osmanlı Türkiyəsi ilə əlaqələrinə sübutdur.

IX-X əsrlərdə Naxçıvanda saxsı qabların ornamentlərlə bəzədilməsi, minalanmasında əsasən firuzeyi, yaşıl, göy, qəhvəyi, bəzən isə sarı rənglərdən istifadə edilmişdir. Firuzeyi rəng, ümumiyyətlə, Şərq – Misir, İran, Mərkəzi və Ön Asiya dulusçuluğu üçün xarakterikdir (15, 35). Təbii ki, bu halın özü adları çəkilən ölkə və regionlar arasında olmuş əlaqələrin nişanəsidir. Lakin haqqında danışılan qablar söz gedən vaxtlarda Azərbaycan və Bizansda hazırlanan qablara uyğun gəlmirlər. Ona görə də, bu qabların Azərbaycana Misir, İran, Mərkəzi və Ön Asiyadan gətirildiyini güman etməyə tam əsas var. Bu baxımdan orta əsrlərdə Azərbaycanda yaranmış aşiq yaradıcılığı nümunələrində Misirin, İranın, Turanın, Orta Asiyanın və s. kimi ölkələrin adlarının çəkilməsi tam məntiqə uyğundur. Belə ki, bu ölkələrdə hazırlanan müxtəlif məhsullar Azərbaycana gətirildikdən sonra aşıqlarda onların hazırlandığı ölkələr haqqında müəyyən təsəvvür yaranırdı ki, sonra da onlar bunu öz yaradıcılıqlarında tərənnüm edirdilər. Məsələn, Qurbaninin “Cahannaməsində” Misirin adı çəkilir ki, bu da şübhəsiz, Azərbaycanın Orta əsrlərdə adı çəkilən ölkəylə olmuş ticarət, iqtisadi və s. əlaqələrinin təzahürüdür.

Qurbani, abidal söyləmöz yalan,
Həsənə, Hüseyinə canımız qurban.
Yusifin nəsibi yeddi il zindan,
Misirdə bir ali sultan eylədi (13, 201).

Yuxarıda göstərilənlər bir daha Azərbaycanın orta əsrlərdə Çin, Misir, Əfqanıstan, eləcə də bir çox Avropa ölkələri ilə olmuş müxtəlif xarakterli əla-

qələrinin mif və aşıq yaradıcılığında necə əks olunduğunu bir daha əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kitabı-Dədə Qorqud. Red-ru M.Təhmasib. Bakı: Azəktəşr, 1962, 176 s.
2. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 325 s.
3. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər: Red-ru H.Seyidov, 7 cildə, III c. Bakı: Az. SSR EA, 1991, 257 s.
4. Ашурбейли С. Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией в средние века. Баку: Элм, 1990, 150 с.
5. Azərbaycan folkloru antologilayası. 2 cildə, I c., Red - ru O.Qasımzadə. Bakı: Az. SSR EA, 1968, 190 s.
6. Покровская П.В. Народы Франции, календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. М.: Наука, 1977, 312 с.
7. Onullahi S. XIII - XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı: Elm, 1982, 279 s.
8. Гейдаров М.Х. Ремесленные производства в городах Азербайджана в XVII вв. Баку: Наука, 1967, 199 с.
9. Махмудов Я.М. Взаимоотношение государств Аккоюнлу и Сефевидов с Западноевропейскими странами. Баку: БГУ, 1991, 263 с.
10. Azərbaycan tarixi: Məsul red-ru N.Vəlixanlı, 7 cildə, II c. Bakı: Elm, 1998, 596 s.
11. Qurbani. 55 şeir. Bakı: Gənclik, 1972, 62 s.
12. Mahmudov Y.M. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri. Bakı: ADU, 92 s.
13. Qurbani. Bakı: BDU, 1990, 280 s.
14. Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr: 2 cildə, I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 376 s.
15. Новрузлу А.И. Средневековая керамика Азербайджана IX-XVII вв. Баку: Элм, 1993, 200 с.

ОТРАЖЕНИЕ ВЗАИМОСВЯЗЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНА С ЗАРУБЕЖНЫМИ СТРАНАМИ В МИФАХ И АШУГСКОМ ТВОРЧЕСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

И.Г.АБДУЛЛАЕВ

РЕЗЮМЕ

В представленной статье автор на основе рассмотрения, анализа мифов и материалов ашугского творчества азербайджанского народа приходит к такому выводу, что связи Азербайджана со странами Запада и Востока в период средневековья нашли свое отражение в образцах устного народного творчества.

В азербайджанских мифах и образцах ашугского творчества заметны яркие следы многосторонних связей средневекового Азербайджана со странами Ближнего и Среднего Востока, Европы, с Аббасидским Халифатом, Османской империей, Египтом. Азербайджан занимал исключительное место в системе социально-экономических, политических, культурных связей этого огромного исторического этапа.

Ключевые слова: мифы, ашугское творчество, Китай, Египет, Аравия, Багдадский халифат.

**THE RELATION OF AZERBAIJAN
WITH FOREIGN COUNTRIES IN MYTHS AND ASHUG CREATION**

I.H.ABDULLAYEV

SUMMARY

The paper notes that the way of development of every nation, its ties with foreign countries are reflected in its folk literature. Azerbaijan's position as a transit country in the trade with several foreign countries in Middle Ages had a special role in this regard.

The article deals with the reflection of the relations of Azerbaijan with China, Near and Middle Eastern countries, as well as European countries and Egypt, Arabia, Turkey etc. in myths and ashug creativity.

Key words: myth, ashug creativity, China, Egypt, Arabia, Baghdad Khalifate